

A ZANGARRIADA

CARLOS BÚA

1. Na aldea de Corrigatos que forma parte da parroquia da Choa¹ do concello de Moraña o que hoxe comunmente se coñece como *santa compañã*², pero ten en realidade nomes locais moi variados e de grande interese (*estantiga*, *antaruxada*, *roldiña*, etc.), aparécesenos baixo a forma de **zangarriada**.

Non son sabedor de que a chamen así en máis ningures ca por onde eu vivo nin atopei tampouco esta forma en ningún léxico nin dicionario dos que tiveron oportunidade de consultar, de aí que o meu propósito aquí sexa máis ca nada dar testemuño, pero de paso tamén ofrecer unha proposta de posible interpretación etimolóxica desta palabra de aspecto tan abraiante, que en primeira impresión lles parece cadrar mellor ás acendidas labaradas en escarpados recunchos dos aquelarres cás procesións de arouxo e canda das nosas alombadas fragas encantadas. Non nos debemos deixar levar, porén, tampouco por tan rosada versión novelesca dun fenómeno que a xente consideraba e moitos aínda consideran terriblemente espantoso.

O principal cometido desta animosa orde errante era a premonición dunha morte, sinalando a persoa afectada por tan mal agoiro de distintas maneiras. O máis normal era que a procesión se desprazase ata a súa casa, pero tamén podían optar por levar de rolda o seu espírito no interior dun cadaleito ou de paseo a recadén. O procedemento do que se servía para manifestarse era normalmente a visión, pero non tódolos mortais tiñan os poderes ópticos especiais requiridos para tal efecto, así que moitos só a sentían (balbordes, choras, cheiro á cera queimada, vento, frío). Tamén os animais (cans, gatos, cabalos...) se alporizaban e delataban a súa nefasta presenza.

Se o contacto cunha realidade do outro mundo era de seu suficientemente imponente, o máis amolado era o feito de que o vidente podía ser incorporado á tropa. A comitiva mortuoria estaba polo visto constituída de dous compoñentes básicos de distinta natureza: dúas rin-

¹ Este é o nome popular tradicional da que oficialmente é *San Salvador de Saiáns*.

² Probablemente un eufemismo tabuístico, como considera E. Montero, *El eufemismo en Galicia*, Verba Anexo 17, 1981, p. 116-117.

gleiras de ánimas de mortos envoltas en túnicas e carapucha xeralmente brancas que levaban cada unha súa candeia ou candil acesos, por unha banda, e un lívido espírito, por outra, que guiaba a recua cunha cruz (e ás veces un caldeiro) e que pertencía, en cambio, a un vivo condenado a saír tódalas noites, mentres o seu corpo inconsciente quedaba na casa a durmir. Para se poder librar de tal castigo tiña que cruzarse con outro pobre cristo polo camiño a quen lle poder pasa-la cruz e, a poder ser, sen moita tardanza, pois canto máis botaba en atopar relevo máis roxaba a cor e se sumía a saúde da súa ignorante carne e se achegaba así ó seu propio pasamento. O sorprendido espectador podía, pola súa parte, evitar ser recrutado por distintos medios en principio non excesivamente complicados. Bastaba, por exemplo, con riscar un círculo no chan e meterse dentro. En tales condicións e circunstancias que favorecen a rápida conxelación da razón por arriba e fusión do medo por debaixo debe producirse seguramente tal reacción en cadea que seguramente o único círculo que se consuma se produce en forma de onda expansiva violentadora de pituitarias, sen ningún efecto sobre os fenómenos incorpóreos que delas carecen.

Na miña aldea téñolle escoitado a algunha veciña dicir que, se ela atopase unha alma en pena, non tería ningún reparo en preguntarlle o motivo polo que segue vagando por este mundo e en proporcionarlle a información ou axuda que precisase, se estivese na súa man. A ninguén lle gustaría realmente cruzarse coa **zangarriada** polas razóns máis variadas imaxinables, pero sobre todo porque, de quedares teso co medo coma unha estadea e non esgarabellares o risco no chan decontado, estarías asinando polo aire contrato por horas nocturnas posiblemente vitalicio.

2. Antes de me chimpas ás augas escuras do pozo das etimoloxías, intéresame situa-la miña aldea noutro mapa xa non físico, senón máis etéreo das isoglosas do seseo. O noso dialecto ten seseo implosivo (*rapás e rapaxa*) con rotacismo (*as pantarmar dos contos dor vellos*), pero non pode ser irrelevante o feito de que a raia da isoglosa do seseo total, que vai por detrás de Caldas de Reis, diste apenas cinco quilómetros.

Estando tan á man uns ceceantes dos outros seseantes non é de estrañar que nas cousas da vaquiña truquemos, pero outras moitas as troquemos amigablemente, sendo Caldas capital termal da comarca e lugar apropiado para reunir e remexer isoglosas con isotermas nos días de feira entre o gando e os expositivos de panos, olas e cestería. Aproveito a ocasión, para expoñer como curiosidade ilustrativa un fraseoloxismo co que miña nai, cando se lle empeza a caldea-lo xenio, pretende traerme á fría realidade: *eso non ven ó caso, nin á cazola*. O sustento e graza desta expresión residen naturalmente na homonimia entre *caso* “asunto, circunstancia” e *caso* “recipiente de cocina” (co seu derivado *casola*) propia dun dialecto fino de humor e explosivo de seseo, onde o dito na súa forma

orixinal *eso non ven ó caso nin á casola* ten pés e *cabesa*. A nós, en cambio, non nos poden casar tódolos detalles, pero fainos máis grazza sen dúbida do que iso nos amola, así que o arraxamos na parte e medida do posible (*cazola*) e ó resto non lle facemos nin *caso*.

3. Volvendo ó caso que nos ocupa da **zangarriada**, parece evidente que na súa conformación ten algo que ver a palabra *za(n)garrón*, aínda que, como veremos deseguido, só me parece ser posible dun xeito indirecto e superficial.

*Za(n)garrón*³ é un substantivo que polos séculos XVI-XVII se documenta aplicado a un disfrace moi tolo e ridículo co que se escorrentaba a rapazada en distintas ocasións festivas⁴, designando máis antigamente un tipo de espectáculo de rúas por si mesmo⁵. A súa etimoloxía non está establecida con seguridade, aínda que todo parece indicar que se tomou do árabe. En galego podería estar conservado en dúas formas diferentes. Por unha parte, temos *zancarrón* “hombre flaco, viejo y desaseado”, segundo recolle Eladio Rodríguez (*Diccionario enciclopédico gallego-castellano*, 1958-1961), frecuente como insulto *¡vello zancarrón!*, que nunca se documenta como nome de figura festiva tradicional de ningún tipo⁶. Por outra, dálle nome con seguridade ós *cigarróns* do entroido de Verín (e Laza antigamente) a partir da variante *zagarrón*⁷.

Temos ademais unha forma totalmente distinta *xafarrón* “juglar burlesco, personaje ridículo de las diversiones populares”, segundo recolle Filgueira Valverde (*Vocabulario popular castelán-galego*, 1926, sección inédita incorporada no *Diccionario de diccionarios* de A. Santamarina) que se corresponde co *zafarrón* do entroido de Omaña (León) “personaje que se

³ Documentáanse as seguintes variantes en distintos dialectos hispánicos: *zagarrón* (Ciudad Rodrigo [Salamanca], Segovia, Galve de Sorbe [Guadalajara], Fuentelcésped [Burgos], Ribera del Duero [Burgos]), *zangarrón* (Lena [Oviedo], Montamarta [Zamora], Pozuelo de Tabarra [Zamora], Sanzoles [Zamora], Salamanca), *zarrón* (Atienza, Almazán [Soria], Borobia [Soria], Narros [Soria]) e outras con interferencias léxicas máis profundas (*zamarón*, *zarramón*, *mazarrón*). V. Corominas *DCECH* s.v. *zabarrón*.

⁴ Fr. del Rosal descríbese así no ano 1601: “çagarrones, que otros dicen çarrones o çahrrones y çarraones, son figuras ridículas de enmascarados que acostumbrañ ir detrás de las fiestas, procesiones o máscaras para detener y espantar la canalla enfadosa de muchachos que en semejantes fiestas inquietan y enfadan” (Corominas *ibid.*).

⁵ “Otrosí son enfamados los juglares e los remedadores e los facedores de los zahrrones, que publicamente antel pueblo cantan o bailan o facen juego por precio que les den”, *Partidas* VII, vi, 4 (Corominas *ibid.*).

⁶ Antón Santamarina facilitoume datos sobre a súa documentación e aproveitamento para lo agradecer. Aparece, por exemplo, nos textos de M. García Paz, *IV Melodía*, 1935; H. Sánchez Rodríguez, *A fala da parroquia de Seteventos*, 1983; e E. Araújo, *Tempos serodios*, 1996.

⁷ Un elemento característico dos traxes de entroido é o cinto de chocas, de aí que os que van vestidos se denominen tamén *choqueiros*. En Dragonte de Corullón, no Bierzo, documenta E. Rivas, *Frampas* III (2001) *zangarrallada* co significado de “cencerrada”, froito posiblemente dunha interferencia entre *zanzarrallada* (derivado de *cencerro*) e *zangarrón*, de onde parece aparentemente se deduce un uso de *zangarrón* no sentido de *choqueiro*.

cubre el cuerpo y el rostro con pieles de oveja y lleva cencerros a la cintura y en la mano lleva un saco de ceniza”⁸, froito dunha adaptación diferente do mesmo préstamo. Esta importantísima variante non xoga ningún papel importante no tema que estamos aquí a tratar, dado que obviamente non pode estar na base da palabra **zangariada**.

A similitude entre **zangariada** e *za(ng/nc)arrón* é realmente moi rechamante, pero son dúas as dificultades que vexo para poder facer derivar etimoloxicamente unha da outra. Por unha banda, deberíamos ter ***zangarroada* con *-o(n)-* + sufixo *-ada*, resultando inexplicable a súa transformación na forma que realmente se documenta. Este argumento morfolóxico paréceme de seu e sen máis unha obxección enormemente importante. Pero, por outra parte, aínda que resulta moi tentadora a idea de relacionar entroido e *santa compañía* por compartiren o elemento do medo provocado polo aspecto de algo ou alguén que se presenta diante dun (podería entenderse **zangariada** como “conxunto de *zangarróns*” ou algo semellante), o certo é que a relación da palabra *za(n)garrón* co entroido só se documenta en galego no caso da alta Limia e alí baixo unha forma diferente que parte de *zagarrón* sen *-n-*. Para a **zangariada** morañesa teríamos que remitirnos en principio á opción alternativa *zancarrón* coa súa (presunta) nova forma e nova semántica con forte carga ridiculizante e o seu característico uso como insulto, que en principio non me parece unha base axeitada para xerar unha denominación da *santa compañía*. Podemos pensar naturalmente, que a palabra **zangariada** é unha formación bastante antiga, idea que seguramente é certa, orixinada nunha época en que aínda presentase a (presunta) forma primitiva *zangarrón* e aínda se usase no ámbito do entroido. Pero precisamente que *zangarrón* teña sido a forma galega primitiva non quero dicir que sexa imposible, pero en todo caso si penso que non é demostrable nin me parece o máis probable. Se observámo-la distribución das variantes hispánicas recollidas nas notas 3 e 7, vemos que temos, por unha parte, dúas formas etimolóxicas *zagarrón* (a máis estendida) e *zarrón* (Soria) e, por outra, unha innovadora variante *zangarrón* propia da franxa Asturias-Zamora e inmediacións cun *-n-* espurio⁹. En Galicia só contamos para o entroido co dato dos *cigarróns*, pero este dato precisamente parece indicarnos que a innovación asturiana non penetraba ou apenas podía penetrar en Galicia, de xeito que para o galego e en particular o galego máis occidental só poderíamos contar no mellor dos casos cunha forma orixinal *zagarrón*. A partir desta forma obteríamos unha morañesa ***zagarroada* que xa case pre-

⁸ Datos tomados de http://www.mundopais.com/CARNAVALES/castilla_leon.htm. No entroido de Pozuelo de Tábara (Zamora) aparece unha variante *tafarrón* (disimilación de fricativas?).

⁹ Nalgunhas falas leonesas documéntase *zangarro* “ropa vieja y sin ningún valor”, *zangarroso* “andrajoso” (véxase <http://users.servicios.retecal.es/amnuve/dicllion/dicciona/indice.htm>) que puideron desencadealo cambio *zagarrón* → *zangarrón* nesta área lingüística.

senta tantas diferenzas como semellanzas con respecto a forma que estamos a tratar¹⁰.

A min paréceme que a palabra **zangarriada** debe ser máis ben o resultado dunha alteración secundaria, na que si puido intervir *zancarrón*, *zagarrón* e outras posibles formas semellantes, pero en todo caso só por pura asonancia.

4. Se a **zangarriada** é froito dunha remodelación, como creo que pode se-lo caso, o máis sinxelo que se me ocorre, tendo en conta a nosa situación xeográfica con respecto ó seseo, é que poida ser unha alteración de *sangar(r)iada*. A nosa fala presenta interferencias coas falas veciñas se-seantes, como illustrei máis arriba co conto do *caso* e a *cazola*, ó que podemos engadir algunhas formas con [θ] hipercorrecto como *bordaleza* por *bordalesa* (favorecido por asonancia con *fortaleza* e outras formas en *-(al)ezá*), *rocío* por *resío* (favorecido por asociación popular con *rozar* no sentido de “estar moi próximo”) ou *zazón* por *sazón* (favorecido pola proximidade do *-z-* seguinte que provoca asimilación).

Este aínda opaco *sangar(r)iada* pasaría a cobrar luz, se admitimos ademais a adición espuria dun *s-* inicial por falso corte no plural: *as angar(r)iadas* > *as sangar(r)iadas*. Este tipo de alteración é ben coñecida¹¹. Non ten de seu ningún inconveniente, máis aló de que esixe un uso frecuente no plural e de que o camiño para o cambio resulta máis andadeiro de non haber derivados da mesma base que o atranquen por analogía¹². Na toponimia mesmo podemos dicir que é un fenómeno frecuente¹³.

O proceso partiría, por tanto, dunha forma inicial **angar(r)iada* cun uso frecuente no plural, que xeraría as variantes **as angar(r)iadas* / *as*

¹⁰ A forma galega *zancarrón* con *-nc-* constante (non estamos, por tanto, en principio ante unha variante dialectal tipo *domingo/dominco*, feito que xa favorece a idea de que non se trata dun primitivo **zangarrón*) pode ser un derivado aumentativo-despectivo de *zanco*, *zanca*, imitando formas como *mozarrón* e outras semellantes.

¹¹ Cf. as variantes *os angarellas* / *os sangarellas*, *os arangaños* / *os sarangaños*, *as antiparras* / *as santiparras*, *as enaguas* / *as senaug(u)as*, etc. documentadas en distintos puntos da nosa xeografía.

¹² Neste caso penso que se cumpren as dúas condicións. En principio non parece ilóxico supoñer que fosen frecuentes expresións do tipo *tertle medo ás angar(r)iadas*, *por ese camiño veñen de noite as angar(r)iadas*, etc.

¹³ Poño dous exemplos de Corrigatos. [1] No monte temos a *A Fonte da Santa* que é o principal manantial da nosa traída e nos fai un favor digno dun santo, pero que en realidade debeu ser unha *Fonte das Antas*, tendo sido localizados na zona diversas mámoas e inscricións rupestres polo erudito local Carlos Paratcha Vázquez. A palabra *anta* é hoxe para nós descoñecida. [2] Saíndo do monte, fronte á miña casa está un extenso agro que recibe o nome de *O Roxás*, pero que nos documentos de propiedade máis antigos aparece como *Os Orxás* (naturalmente pl. de *orxal*). A explicación desta transformación só pode ser que *Os Orxás* adopta unha variante *Os Sorxás* que con rotacismo se transforma en *Or Sorxás*, fundíndose posteriormente as variantes *Os Orxás* / *Or Sorxás* nunha solución de compromiso *O Rorxás*, de onde sae por fin *O Roxás* por disimilación. As palabras *orxo* e *orxal* son para nós actualmente tamén descoñecidas.

sangar(r)izadas, que despois posiblemente favorecido por asonancia con *zancarrón*, *zagarrón* e talvez outras palabras máis que tivesen unha estrutura fonética similar se transformaría en **zangarriadas**.

5. A forma **angar(r)izada* atopa unha posible correspondencia no verbo *angariar* que é usual en portugués co significado de “obter, conseguir, recrutar (p. ex., *angariar clientes, membros, adeptos ...*)” e para o galego atopo no *Diccionario galego-castelán* (1979) de Carré como arcaísmo e coa definición de “obligar a alguen a prestar cualquier servicio”.

Visto que a *santa compañía* resultaba ser unha especie de tropa con recrutados involuntariamente entregados á causa en corpo e alma e que iso era o que máis espertaba a preocupación nunha xente que polo demais estaba disposta a predicar tranquilamente con calquera afluxida pantasma, penso que ese seu máis amolado compoñente característico puido ser motivación suficiente para ter sido designada popularmente como *angarriada*, abstracto dese *angariar* que tamén parece estar documentado en galego, aínda que hoxe en desuso.

Para rematar, dado que eu mesmo non lle outorgo a esta proposta máis firmeza da que merece e desde logo ningunha contundencia¹⁴, quero lembrarlle ó posible lector excesivamente confiado nestas miñas consideracións que nas cousas do máis alá (sexo nas crenzas populares, sexo na ciencia etimolóxica) a verdade resulta ás veces tan confundible e fuxidía coma a famosa agulla que caeu no palleiro. Quede claro pois que eu só podoo e quero asegurar que *zangarriadas* habelas hainas e que ver algúns disque as vían. O resto paréceme vir tamén ó *caso*, pero recoñezo que, cando na cabeza se caldean as isothermas, os pés se esmeran menos ca unha isoglosa e todo pode rematar nunha estéril fervedura de *caçola*.

¹⁴ Agradézolles a Ana Boullón, Xosé Luis Regueira e Antón Santamarina as súas observacións que me levaron a rexeitar outra interpretación etimolóxica que consideraba admisible.